

Оксана Литвинчук

Житомирський державний технологічний університет

МАРГІНАЛЬНІСТЬ: АКТУАЛІЗАЦІЯ ПРОБЛЕМИ

Розглянуто шлях виникнення й становлення поняття маргінальності. Проаналізовано дві основні концепції маргінальності: культурологічна, структурна (американська та європейська), – а також погляди науковців, які зробили вагомий внесок у формування вчення про маргінальність та розуміння цього феномена.

Ситуативність, калейдоскопічність, мозаїчність життя стає нормою сучасного суспільства. Так само стає нормою явище маргінальності – вічний супутник і наслідок зростання темпів цивілізаційних напружень, прискорення буття сучасної людини.

Маргінальне стає суттєвою ознакою сьогодення. Його вплив на суспільні процеси, життя сучасної людини неймовірно зріс. Наше завдання полягає в тому, щоб обґрунтувати шляхи вивчення та актуалізації цієї проблеми. Незважаючи на те, що наукове конституювання маргінальності починається з минулого століття, наукові розвідки цього явища зустрічаються й раніше. Ще в XIX столітті один із засновників європейської концепції комунізму, німецький філософ Ф. Енгельс, у праці "Селянська війна в Німеччині" писав про те, що "у зв'язку з розпадом феодалізму в суспільстві... значно збільшилась кількість людей, які позбулися своєї професії та місця проживання" [3, с. 354–355]. Далі він робить короткий, але достатньо повний соціологічний аналіз маргіналізованого населення Німеччини XVI століття, зазначивши, що процес маргіналізації торкнувся всіх "складових старого феодального та цехового суспільства" [3, с. 355], а не окремих його прошарків.

Тему маргінальності ми простежуємо і у Г. Зіммеля – німецького філософа і соціолога кінця XIX – початку XX століття, одного із засновників "філософії життя". У цього автора маргінальність подано в контексті ідеї "чужинця" і частково описано у "Філософії грошей", а деякі фрагменти висвітлено в розділі "Експурс про чужинця". Категорія "чужинець" уводиться дослідником для визначення людини, яка опинилася в групі з чужими для неї нормами та цінностями. Німецький дослідник зазначав, що персона чужинця завжди з'являється ззовні, а тому об'єктивно є віддаленою від життя традиційної групи. З одного боку, залишаючись відмінним – "чужим" для групи, чужинець – фігура конфліктна, а з іншого – він виступає своєрідним ядром для пошуку спільної основи у побудові компромісної єдності. Чужинець ніколи повністю не інтегрується в структуру груп, а тому провокує певну протидію як групі в цілому, так і окремим її членам. Єдині можливі відхилення трапляються в абстрактних несуттєвих питаннях, які можуть

об'єднати абсолютно різних людей. Така уніфікація призводить до нівелювання самого феномена "чужинця" в умовах якісно нової реальності. С. Баньковська, одна з дослідниць явища маргінальності, зазначає, що зіммелівське вчення стало основою функціональної традиції визначення маргінала. "Маргінальність" розглядається як недостатня участь у суспільних процесах, виключення із соціальних структур, витіснення за їхні кордони. Таке визначення стало підґрунтям для сучасних негативних інтерпретацій маргінальності, як відступ від заданої форми [2, с. 427].

Варто зауважити, що жоден з перерахованих вище дослідників не робив маргінальне спеціальним предметом свого дослідження і тим більше не користувався відповідним терміном. Перший, хто це зробив, був американський вчений Р. Парк, один із засновників та лідерів Чиказької школи. Його статтю "Людська міграція і маргінальна людина" (1928) справедливо вважають початком досліджень маргінальності. Р. Парк вперше сформулював визначення маргінальності як стан людських індивідів, які знаходяться на межі двох різних конфліктних між собою устроїв, способів життя, культур, рас. Варто при цьому зазначити, що свої висновки Р. Парк зробив вивчаючи життя і побут мігрантів, які проживали в Чикаго. За основу науковець узяв ідеї зіммелівського чужинця: маргінал – людина на кордоні між двома культурами, двома соціальними світами, яка не може належати до жодного з них.

Американський соціолог Є. Стоунквіст, учень Р. Парка, на прикладі етнічних меншин Америки у своєму монографічному дослідженні "Маргінальна людина" (1937) здійснив соціально-психологічний аналіз маргінальної людини. Становище людини "на межі культур", на його думку, з'являється в результаті взаємодії менш престижної групи і групи-реципієнта. Науковець увів також поняття маргінального середовища, де дві культури перетинаються і де домінуюча культура комбінує, об'єднує особливості двох культур. У центрі цього переплетіння – маргінальна людина, яка усвідомила втрати своєї рідної групи й межевість свого становища. Серед основних характеристик маргінала Є. Стоунквіст виділяє підвищену чутливість, расову приналежність, подвійну нестійку ідентифікацію, хворобливий стан душі, комплекс неповноцінності та ін. Найбільш важливою рисою, на його думку, виступає гібридність як результат адаптації і поступового формування особистості з новими якостями. Саме в появі особистості, яка не відчуває суперечності, розподілу внутрішнього світу внаслідок модернізації традиційної культури, як вважає Є. Стоунквіст, полягає перспектива перехідного стану маргінальності [7, с. 99–100].

Стоунквіст показав три фази еволюції маргінала: по-перше, людина не усвідомлює власного перебування в процесі конфлікту культур, орієнтуючись на панівну культуру; по-друге, конфлікт стає усвідомленим; по-третє, відбувається вдала, позитивна, або негативна адаптація до ситуації.

Саме через переживання відчуття "не на своєму місці", усвідомлення культурного конфлікту людина в соціально-психологічному сенсі перетворюється на маргінала. Цей стан стає підґрунтям прояву таких негативних явищ, як дезадаптація, нестабільність, деградація тощо. Є. Стоунквіст вважав, що маргінальна людина має шанс подолати цей стан та успішно адаптуватися до нових життєвих реалій.

Із зазначеного вище зауважимо, що американська "традиція" дослідження маргінальності акцентує увагу на культурному конфлікті як на джерелі формування маргінального типу особистості. У той же час маргінальність – подвійна свідомість мігранта, була сприйнята американською гуманітаристикою як необхідний етап переходу від локальної самосвідомості провінційного іноземця-мігранта до самоусвідомленого входження в американське культурне середовище як інтегрованого члена суспільства, який поділяє американські цінності. У шістдесяті роки цю ідею замінила ідея культурного плюралізму, відповідно до якої пріоритетною стала підтримка культурних цінностей етнічних меншин.

Відхід від культурологічної моделі маргінальності в американській гуманітарній науці був пов'язаний із позицією відомого дослідника феномена маргінального Т. Шибутані. Він розглядає маргінальність у контексті соціалізації особистості в суспільстві, "культурна матриця якого може змінюватися двома шляхами – шляхом трансформацій у соціальній структурі або ж шляхом соціальної мобільності" [9, с. 467]. Провідними для науковця виступали умови, за яких людина змушена самовизначитись. Він підкреслює, що в період кризи і трансформацій соціальних структур певні традиції, звичаї, норми стають сумнівними.

Визнаючи плюралізм сучасного світу, учений розуміє під маргінальністю стан людини, яка стоїть перед вибором між двома еталонними групами з різними, часто протилежними потребами, які неможливо одночасно задовольнити. Заперечуючи твердження Р. Парка про маргінала як людину на межі культур, Т. Шибутані бачить у маргінальності невміння людини сформувати власні моральні судження і відповідно – "Я-концепції". Учений зауважує, що маргінальний статус – це позиція, у якій утілилися суперечності структури суспільства. А тому, на його думку, не завжди є взаємозв'язок між маргінальним статусом людини і комплексом її негативних психологічних рис. Маргінальні групи можуть не усвідомлювати культурний конфлікт, формуючи соціальне середовище з власними цінностями. Чинником психологічних розладів найчастіше виступає ситуація ідентифікації з вищою страатою та неприйняття до неї особистості.

Західноєвропейська традиція дослідження маргінальності формується в 50-х роках минулого століття. Найважливішими її представниками були А. Фарж (Франція) [8], Я. Штумський (Польща) [10; 11] та інші. Вони розглядають маргінала не як людину "межі", "зламу", "конфлікту культур", а як людину "на узбіччі" суспільства, "на краю", навіть поза ним, що характеризує її певне декласування. А. Фарж, Я. Штумський, Б. Манчіні

визначали "нижню" і "верхню" межі маргіналізації. "Нижня" – це соціальне "дно" суспільства, куди потрапляли економічно збіднілі верстви населення. До "верхньої" межі відносили політичних радикалів-вільнодумців, революціонерів, які виступали проти несправедливої системи розподілу суспільних цінностей.

Загалом у європейській традиції можна виділити два основні підходи, які умовно називаються "англо-німецький" і "французький". Німецькі та англійські вчені займають приблизно однакові позиції щодо тлумачення маргінальності. Вони розуміють її як негативний варіант результатів процесу структурної деформації та трансформації суспільства. Маргінали – група, що знаходиться на межі ("маргінальна", "проблемна група", "соціальні прошарки, які викликають презирство", "декласовані"; у буденному спілкуванні – "дно", "осад", "покидьки", "прокажені", "асоціальні"). У німецькому науковченні до маргінальних груп зараховано циганів, іноземних працівників, гомосексуалістів, повій, алкоголіків, наркоманів, бомжів, молодіжні субкультури, жебраків, злочинців, звільнених в'язнів. Таким чином, маргінальність розглядається з позиції невдалої адаптації її суб'єктів до соціального середовища, унаслідок чого формуються негативні стереотипи як з позиції автохтонного населення, так і з боку самих "ізолюваних".

Якщо в шістдесяті роки маргіналами в західноєвропейському розумінні були люди, які тимчасово втрачали попередній статус, тому що мігрували із села в місто, з країни "третього світу" у європейське середовище, то вже до кінця сімдесятих років ситуація різко змінилася. Науково-технічна революція, впровадження нових інформаційних технологій призводять до певних зрушень у самому суспільстві. Більшість інтелектуальних професій стають неактуальними, внаслідок чого "нові" безробітні набувають статусу "маргіналів не за власним бажанням" (частково зайняті, аутсайтери, соціальне "дно"). Оскільки у такому визначенні маргінальності акцент робиться на соціально-економічній нерівності в суспільстві, підхід має назву соціально-класовий.

Французьку модель маргінальності найкраще представлено А. Фаржом. Він зазначає, що у Франції іменник "маргінал" з'явився в 1972 році (раніше існував тільки прикметник "маргінальний"). Маргіналами стали називати тих, хто або сам заперечував суспільство, або виявлявся ним запереченим. На думку французького вченого, головним джерелом виникнення маргінала є його конфлікт із оточуючим соціальним середовищем. Причому такий конфлікт нерідко виникає за ініціативою самої людини. Цим А. Фарж практично відрізняє своє бачення сутності маргінальності від тлумачення колег-американців, які в основному вбачали таке джерело в об'єктивних, незалежних від самої людини обставинах, особливо в контексті расової, етнічної міграції. Маргінальність, на думку А. Фаржа, – це не стан автономії, а результат конфлікту із загальноприйнятими нормами, відображення специфічних відносин з існуючим суспільним ладом.

Маргінальність не виникає поза різким реальним або вигаданим зіткненням з оточуючим світом" [8, с. 144].

Фактично А. Фарж зараховував до маргіналів тих людей, які будь-яким способом чинили опір суспільному ладу Франції. Цей опір міг бути активним, як під час студентської революції в цій країні 1968 року (не випадково іменник "маргінал" виник саме в цей період французької історії), а також міг бути пасивним, у вигляді бездіяльного ігнорування цінностей суспільних норм поведінки.

Відомий польський соціолог Януш Штумський маргіналами називав "людей з невизначеною або нестабільною соціальною позицією, позбавлених засобів для існування або місця проживання, дезадаптованих, алкоголіків, наркоманів, дискримінованих з різних причин людей, наприклад, расової, релігійної чи з причин сексуальної орієнтації, а також повій, злочинців і т. д." [10, с. 287].

У вітчизняному соціально-філософському просторі тема маргінальності почала проникати у гуманітарну науку на рубежі 80–90-х років минулого століття. Серед фундаторів цього напрямку можна назвати В. Полякова, Є. Старикова, Є. Рашковського, Б. Шапталова, Т. Шаніна та ін. Дещо пізніше до них приєдналися А. Атоян, С. Кагермазова, К. Феофанов, Н. Фролова, на межі століть – Ю. Бродецька, А. Маслов, В. Муляр, І. Попова, Є. Садков та ін.

Виконуючи короткий аналіз вітчизняної маргіналістики, відзначимо ряд її характерних рис. Насамперед скажемо про те, що абсолютна більшість цих та інших дослідників перебувають у рамках європейської концепції маргінального. Є. Рашковський позначає маргіналів як особистості або групи, що знаходяться на "околицях", на "узбіччях" або за рамками характерних для цього суспільства основних структурних підрозділів чи пануючих соціокультурних норм і традицій. Маргінальна ситуація, на думку автора, виникає на зламі неподібних форм соціокультурного досвіду, завжди буває досить напруженою і по-різному реалізується на практиці. Це означає, що в маргінальну ситуацію можуть потрапляти різні за векторами цінностей частини суспільства. Як зазначає науковець, американські вчені 30–50 років звернули увагу на те, що в маргінальній ситуації знаходиться значна і при тому достатньо активна частина американського суспільства (етнічні та релігійні меншості, представники нетривіально мислячої художньої і наукової інтелігенції та ін.).

Російський дослідник Є. Стариков чи не вперше в радянській гуманітарній науці показав цілісну картину маргіналізації суспільства, зокрема у період сталінщини. Фактично до маргіналів він зарахував усі основні групи громадян радянської доби: робітників, колгоспників, інтелігенцію, проілюструвавши ідею повного декласування всього радянського суспільства. "У нас в країні,— зазначає Є. Стариков,— немає безробіття, але є декласовані представники робітників, колгоспників, інтелігенції, управлінського апарату" [6, с. 134].

Другою рисою вітчизняної маргіналістики є те, що в її рамках ми зустрічаємо перші спроби зробити певні підсумки наукових розробок цієї теми, включаючи і західні джерела. Першою такою спробою була стаття російського дослідника К. Феофанова "Соціальна маргінальність: характеристика головних концепцій і підходів у сучасній соціології" (1992). У ній автор не тільки описав історію виникнення і розвитку концепцій маргінальності за кордоном, але й зробив одну з перших у вітчизняному гуманітарному знанні спроб їх класифікації. З іншого боку, А. Атоян, один з численних українських дослідників явища маргінальності, висунув ідею соціальної маргіналістики – міждисциплінарного комплексного розпаду вказаного явища. "Будучи явищем багатоаспектним і за самим визначенням порубіжним,— пише він,— маргінальність як предмет гуманітарного дослідження виходить за суворі рамки будь-якої дисципліни. Суттєвий комплекс знань про маргінальність, який умовно можна назвати маргіналістикою, не претендує на статус однієї з дисциплін, а може бути результатом міждисциплінарних досліджень, які врешті повинні перетворити його в певний міждисциплінарний і культурно-історичний синтез" [1, с. 29].

Третя риса вітчизняних розвідок явища маргінальності характеризується особливою увагою до феномена маргінальності у вимірі окремої людини, індивіда, людської особистості. На українському ґрунті в цьому контексті вирізняються роботи В. Муляра, А. Маслова, М. Шульги тощо. Можна стверджувати, що аналіз маргінальних процесів у вимірі самореалізації, становлення особистості, виконаний, зокрема В. Муляром, є одним із перших і небагатьох у вітчизняній соціальній філософії. Маргінальне автор розглядає в генетичній єдності з нормальним. "Маргінальне є соціальним, соціально нормальне є потенційним маргінальним, тому що їх взаємозв'язок – це буттєві відносини норми з відхиленням і потенція неминучого їх взаємопереходу. Такі процеси відбуваються тільки завдяки суспільним перетворенням" [5, с. 175]. Звідси випливає, що маргінальне – це щось несподіване, воно – закономірний результат суспільно-перетворювальної діяльності людини як істоти. І чим ці перетворення швидші й глибші, тим частішим і унікальнішим стає маргінальне. Тому маргінальність потрібно розглядати, як зазначає В. Муляр, в якості результату унікальних процесів сучасного розвитку людської цивілізації, важливою рисою яких є ушвидшення історії [5, с. 175].

Дослідженню маргінальної особистості присвячена монографія А. Маслова [4]. Автор одним із перших у вітчизняній філософії сформулював поняття маргінальної особистості як об'єкта та суб'єкта суспільних відносин, що знаходиться на межі (або за межею) соціокультурних середовищ, відображає в собі їхні традиції та є носієм системи суперечностей перехідного періоду [4, с. 90].

Проблема особистісного виміру маргінального присутня і в дослідженнях ще одного українського філософа М. Шульги. Він

виокремлює дві особливості процесу маргіналізації: добровільну зміну ідентичності, спричинену саморозвитком особистості за умов стабільного суспільства, та зміну ідентичності особистості у зв'язку з соціальними змінами – це примусове виштовхування із соціальної позиції та зумовлені ним стиль життя, ціннісно-нормативна система. Перша особливість пов'язана з психологічною готовністю до нових статусів і ролей, з плануванням змін, а друга сприймається індивідом як трагедія, зовнішнє негативне втручання, що суперечить його бажанням.

Отже, можна зробити висновки, що поняття "маргінальність" має кілька вимірів: по-перше, у ролі соціальної універсалії позначає стан людини, поставленої суспільним розвитком на грань двох культур, не належачи до жодної з них, що супроводжується структурною невідповідністю соціальної групи чи особистості та місцем у соціумі, на яке вона претендує; по-друге, як особистісний феномен маргіналізм зумовлений екзистенціальністю особистості, тобто здатністю особистості трансцендентувати – виходити за свої межі; по-третє, стан маргінальності формує необхідність зміни ціннісної орієнтації.

Таким чином, у західній гуманітарній науці виявлено дві основні концепції маргінальності. Американська – історично виникла раніше, розуміє маргінала як того, який знаходиться "на межі", "на зламі", "на рубежі" різних соціокультурних стандартів. Основну причину потрапляння в такий стан американські дослідники пов'язують із расовою, етнічною, зовнішньою міграцією, у процесі якої зіштовхуються різні, навіть протилежні за своєю суттю культурні зразки. Така концепція маргінальності в своїй основі є культурологічною. Натомість європейська концепція маргінальності, що виникла історично пізніше, розуміє маргінала як людину, яка в силу певних об'єктивних, а нерідко суб'єктивних причин, опинилася "на узбіччі", "на краю", навіть "поза межами" певного соціального стандарту. Основну причину потрапляння в такий стан західноєвропейські вчені вбачають не в расовій чи етнічній міграції, а в міграції трудовій, що викликана процесами трансформації всередині того чи іншого соціокультурного зразка. Така концепція маргінальності є по своїй суті структурною.

Сучасні процеси глобалізації, урбанізації, трансформації загострюють проблему людського самовираження. Маргінальність була й залишатиметься ознакою сучасної культури. Вона набуватиме якісно нового змісту, вимагаючи глибшого розуміння й вивчення.

Список використаних джерел та літератури

1. Атоян А. И. Социальная маргиналистика. О предпосылках нового междисциплинарного и культурно-исторического синтеза / А. И. Атоян // Политические исследования, 1993.— № 6.— С. 29–38.
2. Баньковская С. П. Чужаки и границы к понятию социальной маргинальности / С. П. Баньковская // Отечественные записки.— 2002.— № 6 (7).— С. 457–467.

3. Энгельс Ф. Крестьянская война в Германии / Ф. Энгельс.— М. : Гос. изд-во политической лит-ры.— 1952.— 455 с.
4. Маслов А. О. Маргінальна особистість як предмет соціально-філософського аналізу / А. О. Маслов / наук. ред. В. І. Муляр.— Житомир : ЖДТУ, 2004.— 165 с.
5. Муляр В. І. Проблема становлення особистості в системі "індивід – суспільство" (філософсько-культурологічний аналіз) / В. І. Муляр.— Житомир : ЖДТУ, 2005.— 320 с.
6. Стариков Е. Н. Маргиналы, или размышления на старую тему: "Что с нами происходит?" / Е. Н. Стариков // Знамя.— 1989.— № 10.— С. 133–158.
7. Стоунквист Э. В. Маргинальный человек. Исследование личности и культурного конфликта / Э. В. Стоунквист // Современная зарубежная этнопсихология: реферативный сборник.— М. : ИНИОН АН СССР, 1979.— С. 90–112.
8. Фарж А. Маргиналы / А. Фарж // 50/50. Опыт словаря нового мышления / под общ. ред. Ю. Афанасьева, М. Ферро.— М. : Прогресс, 1989.— С. 143–146.
9. Шибутани Т. Социальное изменение и развитие личности / Т. Шибутани // Социальная психология.— М. : Прогресс, 1969.— 535 с.
10. Sztumski J. Kilka uwag na temat społecznych konsekwencji marginalizacji / J. Sztumski // Praca socjalna i polityka społeczna.— Bydgoszcz : Wydaw. Uniw. Kazimierza Wielkiego, 2008.— S. 285–288.
11. Sztumski J. Margines społeczny / J. Sztumski // Studia socj.-polit.— Warszawa, 1987.— № 1.— S. 103–114.

Oksana Lytwynchuk. Marginalność: aktualizacja problemu

Rozpatrzono drogę pojawienia się i становienia pojęcia marginalności. Przeanalizowano dwie podstawowe koncepcje marginalności: kulturologiczną i strukturalną (amerykańską i europejską), - a także poglądy naukowców, którzy zrobili ważny wkład w kształtowanie wiedzy o marginalności i rozumienie tego fenomena.

Oksana Lytvynchuk. Marginality: the Actualization of the Problem

The way of the marginality concept beginning and formation is reviewed in the article. Two main conceptions of the marginality – cultural and structural (American and European), as well as the views of the scientists who have made an outstanding contribution to the marginality theory and understanding of this phenomenon are analyzed.